

DİLÇİLİK ELMİNƏ DƏYƏRLİ TÖHFƏ

SAYALI SADIQOVA, NATVAN HUSEYNOVA,
İBRAHİM ABBAS LAYLA, SƏTİLƏN NOVROZOVA,
ŞƏRİF MƏMMƏD QƏRİBOVA

İZAHLI DİLÇİLİK TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ

Uzun illər ərzində dilçilik elminin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması onun formalaşmasına və inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafı bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirən bi-lən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan tərtib olunan “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə dilçilikdə istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir. Terminologiyanın dilin lüğət tərkibində xüsusi bir yeri vardır. Terminlər xüsusi elmi anlayışlar sistemidir. Odur ki, hər bir elm terminlər sisteminə malikdir. Müasir dövrdə terminologiya həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən hərtərəfli öyrənilir, tədqiqat işləri yazılır, yeni-yeni araşdırmalar aparılır, ədəbi dilin leksik-semantik sisteminə tutduğu yer müəyyənləşdirilir və sistemləşdirilir, unifikasiya edilir. Bunun müqabilində də terminləri şərh və izah edən müxtəlif tipli lüğətlər meydana gəlir. Bu baxımdan birdilli, ikidilli və çoxdilli terminoloji sözlüklər hazırlanır.

Birdilli terminoloji lüğətlər bir elm sahəsini əhatə etməklə, orfoqrafik, izahlı xarakterlidir. İkidilli, çoxdilli terminoloji lüğətlər isə tərcümə xarakterli olub bir neçə dilin (rus, ingilis, alman, fransız, türk və s.) terminləri tutuşdurulur, qarşılaşdırılaraq uyğunluqları verilir, normativ bir lüğət yaranır. Mənanın açılmasında tərcümə, sinonimlik, izahetmə və kalka üsullarından istifadə olunur.

Azərbaycanda da terminologiya xüsusi diqqət mərkəzində olmuş, lüğətlərin meydana gəlməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüş və görülməkdədir. Hazırda dilimizdə elmin əksər sahələrində işlədilən terminlər sistemləşdirilərək lüğətlər tərtib edilmişdir.

1922-ci ildə Mərkəzi İcra-ıyye Komitəsinin nəzdində

yaradılan, 1952-ci ildə isə yenidən təşkil edilən və Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyəti yanında işini davam etdirən Terminologiya Komitəsinin (hazırda Azərbaycan Nazirlər Kabineti yanında) fəaliyyəti nəticəsində indiyə qədər 300-dən artıq izahlı, birdilli və çoxdilli terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur.

Bu lüğətlər içərisində dilçilik elminə dair çap olunmuş sözlüklərdən diqqəti daha çox cəlb edir. Belə lüğətlərdən biri **Terminologiya Komitəsinin sədr müavini, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sayalı Sadıqovanın rəhbərliyi ilə yenidən işıq üzünə gətirilmiş “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”dir (2018)**. Lüğət həcminə görə nəşr olunan sözlüklərdən çox fərqlənir. Lüğətdə 8500-dən bir qədər artıq termin toplanmış və izah olunmuşdur ki, bunlar da müasir dil, dil tarixi, dialektologiya, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, onomastika, müqayisəli və tətbiqi dilçiliklə bağlıdır.

Lüğətin baş redaktorları akademiklər İsa Həbibbəyli və Möhsün Nağısoyludur. Elmi redaktoru professor Sayalı Sadıqovadır. Tərtibçilər: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları: S.Sadıqova, N.Hüseynova, İ.Abdullayeva, S.Novruzova və Ş.Həsənlı-Qəribovadır.

Qeyd edək ki, bu fundamental lüğətin ərsəyə gəlməsinə qədər Azərbaycanda bir neçə dilçilik terminlərinə aid sözlük nəşr edilmişdir. Bunlardan ilk lüğət 1939-cu ildə D.Quliyev tərəfindən tərtib olunan “Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti”dir. Lüğət Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Sözlük tərcümə xarakterli olmaqla, orta məktəb proqramı səviyyəsində hazırlanmışdır.

“Dilçilik terminləri lüğəti” adlı ikinci sözlük 1957-ci ildə nəşr olunmuşdur. Lüğət ilk sözlükdən onunla fərqlənir ki, orada artıq dilçilik terminləri yenidən nəzərdən keçirilmiş, əlavələr edilərək terminlərin sayı artırılmışdır. Lüğət o zaman Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsində müzakirə olunaraq təsdiq edilmişdir. Tərtibçilər: R.Rüstəmov, M.Şirəliyev və C.Əfəndiyevdir. Lüğətdə köhnəmiş ərəb və fars sözləri üstünlük təşkil etdiyinə

görə müasir dilimizin tələblərinə cavab vermir.

Ə.Fərəcov tərəfindən tərtib edilmiş “Müxtəsər dilçilik lüğəti” 1960-cı ildə nəşr olunmuşdur. Müəllif sonralar onu təkmilləşdirərək 1969-cu ildə “İzahlı dilçilik lüğəti” adı altında nəşr etdirmişdir. Lüğətdə 400-ə yaxın termin daxil edilmişdir ki, onlar da orta məktəb şagirdləri və ali məktəb tələbələrini, müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Adından da məlumdur ki, bu ilk izahlı qısa lüğət olmuş və dildə yaranmış terminlər tam şəkildə əksini tapmamışdır.

O vaxtdan bəri Azərbaycan dilçiliyi daha sürətlə inkişaf etməyə başlamış, dilimizdə yeni-yeni söz və terminlər yaranmış və ya alınmaların sayı artmışdır. Odur ki, yeni dilçilik terminləri sistemləşdirilməli, normativ bir lüğət hazırlanmalı idi. Bütün bunlar nəzərə alınaraq 1989-cu ildə bir qədər geniş həcmdə “İzahlı dilçilik terminləri” adlı sorğu lüğəti hazırlanıb nəşr edilmişdir.

Lüğət normativlik prinsipi əsasında yazılmışdır. Sözlük hazırlanarkən ali və orta məktəb dərslərlərində, dərş vəsaitlərində işlənərək sabitləşmiş terminlər əsas götürülmüşdür.

Müasir dövr lüğətlərindən biri də 2006-cı ildə nəşr olunan “Dilçilik ensiklopediyası” adlanır. İki cildlik ensiklopedik lüğət professor F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə hazırlanıb. Lüğət sözlükləri 5 dildə - rus, alman, ingilis, fransız və Azərbaycan dillərində verilmişdir. İzahı isə Azərbaycan dilindədir. Misallar müvafiq dillərdən götürülmüşdür. Bəzən şərh olunan məsələ ilə bağlı başqa dillərin də misallarına müraciət olunmuşdur.

Lakin dilçilik elminin geniş tədqiqi ilə bağlı (ədəbiyyatlarda həmin sahədəki vəziyyəti əks etdirən) yeni terminlər və sözlər dinamik inkişafdadır. Dinamik inkişafı bağlı, bu sahədə müasir biliklər əsasında formalaşmış terminlər daima yaranır. Bütün bunlarla yanaşı, hazırda dilçiliyin sahələri genişlənməmiş və çoxlu tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bunun nəticəsində bu sahədə yeni terminlər yaranmışdır. Müxtəlif dilçilik məktəblərinin və cərəyanların yaranması, ən geniş yayılmış terminlərin dilə gətirilərək fərqli mənalarda işlədilməsi və s. daha böyük, akademik dilçi-

lik terminləri lüğətinin hazırlanmasını tələb edirdi. Bu terminləri toplamaq, yeni lüğətlər hazırlamaq zamanın tələbidir. Uzun çalışmalardan sonra ərsəyə gələn bu lüğətin özündən əvvəlkilərdən əsaslı fərqi ondan ibarətdir ki, dilçiliyin bütün sahələri ilə bağlı terminlər toplanmış və onların mənası, mahiyyəti ətraflı izah edilmişdir. Məhz bu cəhətlər əsas götürülərək, müasir tələblər nəzərə alınaraq belə bir lüğət - yeni fundamental “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” (Bakı, Elm, 2018) ərsəyə gəldi. 912 səhifədən ibarət lüğət sözlüyü, öz izahı və tərtibi prinsipləri ilə indiyə qədər çap olunan lüğətlərdən çox fərqlənir. Lüğət həm sözlüyünə görə, həm geniş tutumlu şərhinə görə, həm də normativliyinə görə diqqəti cəlb edir.

Lüğətdə həm milli dilimizə məxsus, həm də alınma söz və terminlər öz əksini tapır. 1989-cu ildə çap olunmuş “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində 700-dən bir qədər artıq dominant söz olduğu halda, bu lüğətdə isə 1500-dən artıq dominant söz vardır. Fərq göz qabağındadır. Söz-termin birləşmələrində də fərq çoxdur. Bu lüğətdə, həmçinin izah və şərhlər də ətraflı verilmişdir. Məsələn, nümunə üçün deyək ki, “aqlütinativ dillər” termin-söz birləşməsi ilk lüğətdə birləşmənin bir mənası verildiyi halda, yeni nəşr olunan lüğətdə bu termin daha geniş mənada şərh edilmişdir. Belə ki, aqlütinativ dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri altı maddədə tam şəkildə izah edilmişdir.

Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. *Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.*

2. *Terminlərin izahı Azərbaycan dilində məqalələr şəklində verilmişdir.*

3. *Terminlərin izahı Azərbaycan dilində konkret və dəqiq verilmişdir.*

4. *Müxtəlif mənalar verilən zaman zaman onların arasında nöqtəli vergül qoyulur.*

Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, monoqrafiyalardan, ali məktəb dərslərlərindən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışların məqalələr şəklində verilməsində əlifba prinsipi əsas götürülmüşdür. Belə yanaşma terminlərin Azər-

baycan dilində geniş izahının asan əldə edilməsinə kömək edir. Lüğəti tərtib edən zaman yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma terminlərdən çox sözseçmə prinsipinə - dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilmişdir. Bununla yanaşı, son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq dilçilik terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı ehlə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Lüğət tərtib edilərkən aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmışdır: milli dilimizdə yaranan terminlər, vaxtilə rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınma terminlər, hazırda qohum türk dillərindən alınma sözlər və dilimizə Avropa dillərindən birbaşa keçən terminlər.

Lüğətin quruluşu, tərtibi prinsipləri haqqında oxucular kitabın “Ön sözü” başlığında ətraflı tanış ola bilərlər. Tərtib olunan bu lüğət günümüzün aktuallığından qaynaqlanaraq bilavasitə bu sahədə mövcud olan terminləri toplayıb izahını verməklə ixtisas sahibi olan mütəxəssislərin, o cümlədən dilçilik əsərlərini oxuyarkən ortaya çıxan çətinliklərin mümkün qədər qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Onu da qeyd edək ki, yüksək elmi səviyyədə hazırlanmış “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” müasir tələblərə tam cavab verir və yüksək poliqrafik səviyyədə nəşr olunmuşdur. Hətta türk xalqları dilçiliyində akademik lüğətin tərtibində nümunəvi bir mənbədir. Sistemləşdirmə, tərtibetmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu lüğət gələcəkdə yaranan terminoloji ensiklopediyalar üçün baza hesab edilə bilər.

Nəriman SEYİDƏLİYEV,
filologiya elmləri doktoru.